

R A P P O R T

R A A P

Archeologisch

Adviesbureau

1900 voor Chr.

1750 voor Chr.

1200 voor Chr.

750 voor Chr.

150 na Chr.

900 na Chr.

1000 na Chr.

1650 na Chr.

RAAP-RAPPORT 916

**Plangebied Kop
Bisschopsmolenstraat**

Gemeente Etten-Leur

Een cultuurhistorisch onderzoek

RAAP

Adviesbureau

Archeologisch

RAAP-RAPPORT 916

**Plangebied Kop
Bisschopsmolenstraat**

Gemeente Etten-Leur

Een cultuurhistorisch onderzoek

Colofon

Opdrachtgever: Van Roey Projectontwikkelingen bv

Project: cultuurhistorisch onderzoek plangebied Kop Bisschopsmolenstraat
(gemeente Etten-Leur)

Titel: Plangebied Kop Bisschopsmolenstraat, gemeente Etten-Leur; een cultuurhistorisch onderzoek

Status: eindversie

Datum: juni 2003

Auteur: drs. P.A.M.M. van Kempen

Bestandsnaam: L:\QXPress\2003\ETBI\RA916-ETBI.qxd

Projectcode: ETBI

Projectleider: drs. P.A.M.M. van Kempen

Projectmedewerkers: ing. B.J. Moonen & drs.ing. D.M.G. Keijers

ARCHIS-waarnemingsnummer: 139730

Autorisatie:

dr. R.F.B. Isarin

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

telefoon: 020-463 4848

Zeeburgerdijk 54

telefax: 020-463 4949

1094 AE Amsterdam

E-mail: raap@raap.nl

Postbus 1347

1000 BH Amsterdam

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2003

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In Etten-Leur wordt op korte termijn gestart met de stedenbouwkundige ontwikkeling van een gebied in het centrum. Deze ontwikkeling vormt een bedreiging voor eventueel aanwezige cultuurhistorische waarden. Van Roey Projectontwikkelingen bv heeft derhalve RAAP Archeologisch Adviesbureau verzocht in plangebied Kop Bisschopsmolenstraat een cultuurhistorisch onderzoek te verrichten.

Het plangebied wordt globaal begrensd door de Bisschopsmolenstraat, de Schoolstraat en de Roosendaalseweg. In het plangebied bevinden zich diverse panden. De omvang van het plangebied is circa 0,4 ha. Doel van het onderzoek was het verkrijgen van een betrouwbaar inzicht in de aanwezigheid van cultuurhistorische waarden in het plangebied. Op basis van deze inventarisatie moet een beslissing genomen worden of verder cultuurhistorisch onderzoek noodzakelijk en verantwoord is.

Uit het cultuurhistorisch onderzoek kan geconcludeerd worden dat er in het plangebied nog goed geconserveerde archeologische resten daterend vanaf de Late Middeleeuwen te verwachten zijn. Archeologische resten zijn te verwachten vanaf circa 30 cm -Mv. Lokaal zullen de archeologische resten verstoord zijn. Over de omvang van verstoringen is weinig bekend. Middels nader archeologisch onderzoek zal hier inzicht in verkregen dienen te worden. Op basis van het bouwhistorisch onderzoek kan gesteld worden dat de panden aan de Bisschopsmolenstraat 10 en 12 in oorsprong mogelijk teruggaan tot de 18e of 19e eeuw. In de 20e eeuw hebben er enkele verbouwingen plaatsgevonden. De panden aan de Bisschopsmolenstraat 14 t/m 22 dateren mogelijk in oorsprong uit de late 17e tot 19e eeuw. Ook hier hebben in de 20e eeuw enkele verbouwingen plaatsgevonden.

In het licht van de aanleg van de N58, de bouw van het winkelcentrum aan de oostzijde van de Bisschopsmolenstraat in de jaren 60 en de recente stedenbouwkundige ontwikkelingen, waarbij het oude centrum van het dorp Etten (het zuidelijke deel) zijn historische structuur verloren heeft, is het streven naar behoud in de huidige staat niet vereist. Nader archeologisch en bouwhistorisch onderzoek wordt aanbevolen.

Inhoud

3	Samenvatting
5	1 Inleiding
7	2 Methoden
	2.1 Inleiding
	2.2 Bronnen
	2.3 Veldtoetsing
10	3 Resultaten
	3.1 Landschap en bodem
	3.2 Ruimtelijke ontwikkeling van het plangebied
	3.3 Resultaten bouwhistorisch onderzoek en veldtoetsing
	3.4 Resultaten archeologisch onderzoek en veldtoetsing
20	4 Cultuurhistorische waardering van het plangebied
	4.1 Bouwhistorische waardering
	4.2 Archeologische waardering
23	5 Conclusies en aanbevelingen
	5.1 Conclusies
	5.2 Aanbevelingen
	5.3 Algemene opmerkingen
27	Literatuur
28	Gebruikte afkortingen
28	Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen
29	Verklarende woordenlijst
30	Bijlage 1: Vondstenlijst
31	Bijlage 2: Profielen van de boringen

1 Inleiding

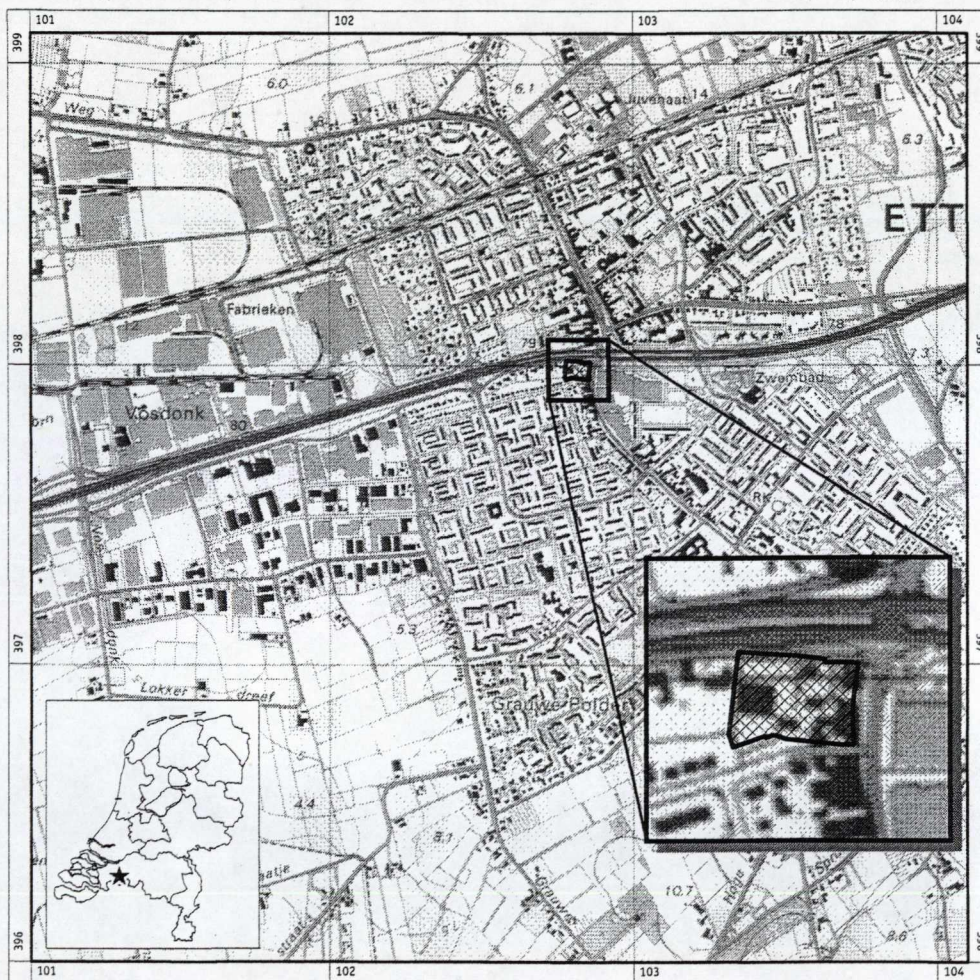
In het centrum van Etten-Leur wordt op korte termijn gestart met de stedenbouwkundige ontwikkeling van een gebied in het centrum (figuur 1). Deze ontwikkeling vormt een bedreiging voor eventueel aanwezige cultuurhistorische waarden. Van Roey Projectontwikkelingen bv heeft derhalve RAAP Archeologisch Adviesbureau verzocht in plangebied Kop Bisschopsmolenstraat een cultuurhistorisch onderzoek te verrichten. Het plangebied wordt globaal begrensd door de Bisschopsmolenstraat, de Schoolstraat en de Roosendaalseweg. In het plangebied bevinden zich diverse panden. De omvang van het plangebied is circa 0,4 ha.

Doel van het onderzoek was het verkrijgen van een betrouwbaar inzicht in de aanwezigheid van cultuurhistorische waarden in het plangebied. Op basis van deze inventarisatie moet een beslissing genomen worden of verder cultuurhistorisch onderzoek noodzakelijk en verantwoord is. Deze beslissing en de aard van de plannen, voorzover die bekend zijn, zullen grotendeels bepalend zijn voor het advies. Dit advies kan luiden:

- geen aanvullend onderzoek nodig;
- aanvullend archeologisch booronderzoek;
- aanvullend waarderend archeologisch onderzoek (proefsleuven);
- aanvullend bouwhistorisch onderzoek;
- archeologische begeleiding van eventueel toekomstige sloop- en graafwerkzaamheden;
- inpassing van de aangetroffen archeologische, historisch-geografische en/of bouwhistorische waarden.

Het bouwhistorisch onderzoek is uitgevoerd door buro 02 als onderaannemer van RAAP (J.W. Bloemink & ing. P. Boer). De resultaten van het bouwhistorisch onderzoek zijn geïntegreerd in de resultaten van het archeologisch en historisch-geografisch onderzoek.

Voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische perioden wordt verwezen naar tabel 1. Enkele vaktermen worden achter in dit rapport beschreven (zie verklarende woordenlijst).

Figuur 1. De ligging van het plangebied (gearceerd); inzet: ligging in Nederland (ster).

Periode	Datering			
Nieuwe tijd	1500	-	heden	
Late Middeleeuwen	1050	-	1500	na Chr.
Vroege Middeleeuwen	450	-	1050	na Chr.
Romeinse tijd	12 voor	-	450	na Chr.
IJzertijd	800	-	12	voor Chr.
Bronstijd	2000	-	800	voor Chr.
Neolithicum (nieuwe steentijd)	5300	-	2000	voor Chr.
Mesolithicum (midden steentijd)	8800	-	4900	voor Chr.
Paleolithicum (oude steentijd)	300.000	-	8800	voor Chr.

Tabel 1. Archeologische tijdschaal.

2 Methoden

2.1 Inleiding

De methode voor de vervaardiging van een archeologische verwachtingskaart voor (een gedeelte van) een historische (stads-)kern verschilt wezenlijk van de methode die gehanteerd wordt voor een archeologische verwachtingskaart voor het landelijk gebied. Landschappelijke criteria spelen namelijk slechts een beperkte rol bij het begrenzen van verwachtingszones in het gebied van de historische kern. De kaart voor het plangebied is vrijwel uitsluitend gebaseerd op archeologische informatie en (bouw-)historische bronnen, dat wil zeggen kaarten en literatuur. Na vervaardiging van de verwachtingskaart heeft een beperkte archeologische veldtoetsing plaatsgevonden. Tevens heeft een bouwhistorische veldtoetsing plaatsgevonden. Het bronnen- en kaartenonderzoek heeft plaatsgevonden in het Regionaal Archief West-Brabant in Zevenbergen.

In het archief zijn tevens de bouwdoSSIers die de periode 1950 tot heden beslaan van de adressen in het plangebied (gemeente Etten-Leur) bestudeerd, voorzover deze konden worden geïdentificeerd. Daarnaast is aanvullend onderzoek gedaan in de aanwezige documentatie waaronder kadasterkaarten en oude luchtfoto's.

2.2 Bronnen

Voor de vervaardiging van de archeologische verwachtingskaart voor het plangebied heeft een inventarisatie van reeds bekende archeologische vindplaatsen plaatsgevonden. Hiertoe zijn de volgende bronnen geraadpleegd:

- het Centraal Archeologisch Archief (CAA) en het Centraal Monumenten Archief (CMA) van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) te Amersfoort;
- de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW; ROB, 2001);
- gegevens uit het ARChEologisch Informatie Systeem (ARCHIS) van de ROB;
- Cultuurhistorische Waardenkaart Noord-Brabant (Provincie Noord-Brabant, 2000);
- Caerte van de Vryeheydt Etten, Steven Vereijck, 1677 (uit: Bestens e.a., 1997);
- Kadastrale minuut uit 1927 (uit: Buckens, 1988);
- Chromotopografische Kaart des Rijks, schaal 1:25.000, Blad 623 Etten (verkend in 1894, herdrukt in 1908; ROBAS Producties, 1989);
- Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, schaal 1:50.000, 1838-1857 (Wolters-Noordhoff Atlasproducties, 1990);
- Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Blad 50 West Tilburg (Bles & Visschers, 1983);
- Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000, Blad 50 Tilburg (De Lange & Ten Cate, 1981);

2.3.2 Bouwhistorische veldtoetsing

Voor het in kaart brengen van de bouwhistorische waarden van de bebouwing in het plangebied Kop Bisschopsmolenstraat heeft een bouwhistorische veldtoetsing plaatsgevonden. Tijdens de veldtoetsing is het gebied verkend, waarbij het exterieur van de bestaande bebouwing is bestudeerd en gefotografeerd.

- Gemeente Etten-Leur. Archeologische advieskaart voor het stedelijk gebied; kaartbijlage RAAP-rapport 574 (Odé, 2000);
- Herinrichting Centrum gemeente Etten-Leur. Archeologische advieskaart; kaartbijlage RAAP-rapport 429 (Oude Rengerink, 1999);
- bouwdoSSIers met betrekking tot het plangebied (Regionaal Archief West-Brabant in Zevenbergen);
- diverse (lucht-)foto's van de kom van Etten-Leur uit de periode 1900-heden (o.a. uit het Regionaal Archief West-Brabant in Zevenbergen).

Ten aanzien van het gebruik van oude en historische kaarten dient een kanttekening te worden geplaatst. Omdat in de regel geen duidelijke schaalindeling is aangegeven, is het vaak niet mogelijk om informatie van oude kaarten op de hedendaagse topografie te projecteren. Ook zijn de kaarten niet altijd even waarheidsgetrouw en is het mede afhankelijk van de wens van de (toenmalige) opdrachtgever in hoeverre de werkelijkheid werd nagestreefd. Met deze factoren moet terdege rekening worden gehouden bij het raadplegen van de kaarten. Kadastrale kaarten worden vanaf de 19e eeuw gemaakt (b.v. het kadastrale minuutplan uit 1827) en zijn wel betrouwbaar.

2.3 Veldtoetsing

2.3.1 Archeologische veldtoetsing

De veldtoetsing bestaat uit een visuele inspectie en een booronderzoek. Het booronderzoek dient om inzicht te krijgen in de geologische/bodemkundige opbouw van de ondergrond, het opsporen en bepalen van de diepteligging van archeologisch interessante lagen, het bepalen van de verstoringsgraad van de bodem alsmede het in kaart brengen van archeologische vindplaatsen.

De boringen zijn handmatig gezet met een Edelmanboor met een diameter van 15 cm. Het sediment uit de boorkop is in het veld (bij het boorpunt) met behulp van een handzeef met een maaswijdte van 0,5 cm gezeefd. Het zeefresidu is vervolgens geïnspecteerd op het voorkomen van bijvoorbeeld houtskool, aardewerk en vuursteensplinters. Dergelijke vondsten, eventueel in combinatie met kenmerken van de bodem (b.v. kleur), verraden vaak de aanwezigheid van een oude bewoningslaag op enige diepte onder het maaiveld. Het zeven wordt algemeen toegepast bij het onderzoek van vuursteenvindplaatsen en vindplaatsen die worden afgedekt door een esdek. De diepte van de boringen en het aantal is afhankelijk van de dikte van de ophogingspakketten en de diepte waarop de natuurlijke ondergrond wordt bereikt. Omdat, vanwege de aanwezigheid van bebouwing, wegverharding, verontreinigingen, kabels en leidingen niet in een vast boorgrid geboord kon worden, zijn de boringen zo gelijkmatig mogelijk over het gebied verdeeld.

3 Resultaten

3.1 Landschap en bodem

Tijdens de latere fasen van het Pleistoceen zijn in het plangebied hoofdzakelijk zandige sedimenten afgezet. Dit zijn de dekzanden van de Formatie van Twente. Deze dekzanden liggen bijna overal in het gebied aan de oppervlakte en zijn tijdens de laatste ijstijd (Weichselien) door de wind afgezet. De morfologie van deze dekzandafzettingen bepaalt in belangrijke mate de structuur van het landschap. Op de dekzandruggen zijn vanaf de Late Middeleeuwen (vermoedelijk vanaf de 12e eeuw) door bemesting met potstalmest en later ook huisvuil of straatmest verhoogde bouwlanden (esdekken) ontstaan (Leenders, 1980). Deze werden later tot in de lagere delen uitgebreid, waardoor het oorspronkelijke reliëf is genivelleerd en deels aan het oog onttrokken is. Hierdoor lijken de dekzandruggen vaak breder en de laagten smaller dan ze in werkelijkheid zijn. Door eeuwenlange ophoging ontstond een pakket van minimaal 50 cm dik. Deze afdekkende laag of esdek heeft eventuele onderliggende archeologische (prehistorische) resten behoed voor verstoringen. Bodemkundig gezien bevindt het plangebied zich in een gebied met enkeerdgronden met grondwatertrap VI en VII (Odé, 2000).

3.2 Ruimtelijke ontwikkeling van het plangebied

Het dorp Etten is in de 13e eeuw ontstaan rondom de zogenaamde Banakker, tussen de Neerstraat in het oosten, het Moleneind in het zuiden, de Markt en de tegenwoordige Stationsstraat (Bestens e.a., 1997). Rondom deze akker concentreerden zich de boerderijen. Op deze plaats kwamen ook de wegen naar Breda, Roosendaal, Rijsbergen en Hoeven samen (Oude Rengerink, 1999). In 1261 komt de naam Etten, dat wil zeggen de kerk van Etten, voor het eerst in een geschreven bron voor (Bestens e.a., 1997; Kalf, 1912; Merkelbach van Enkhuizen, 1946a). Aan het einde van de 13e eeuw werd de grond ten westen van de Moleneindsestraat verkaveld in ongeveer even brede stroken (Nagelkerke & Bestens, 1994). Mogelijk is in deze tijd aan het begin van de kavels aan de Moleneindsestraat de eerste bebouwing ontstaan. Ten oosten van de Moleneindsestraat (of het Moleneind), tegenover het plangebied, lag het in de 13e eeuw gebouwde kasteel Van den Houte (Buckens, 1988; Dijkstra, 2001; Merkelbach van Enkhuizen, 1946b). Ten noorden hiervan (en ten noorden van het plangebied) lagen de markt van het dorp en de Grote Kerk. Op een van de oudste kaarten van het gebied, de 'Caerte van de Vryeheydt Etten' van Vereijck uit 1677, is aan het Moleneind, ten zuiden van de kerk en ten westen van het kasteel Van den Houte, bebouwing afgebeeld. Hieruit kunnen we afleiden dat het plangebied destijds in het centrum van het dorp Etten lag. Pas in 1948 krijgt de Moleneindsestraat de benaming Bisschopsmolenstraat.

De naam Moleneind komt al voor sinds de 15e eeuw en houdt verband met de molen die iets verder naar het zuiden aan deze weg stond. Op de kadastrale minuut uit 1827 is te zien dat de bebouwing in het plangebied hoofdzakelijk langs de Bisschopsmolenstraat lag (figuur 2). Het gebied achter de huizen was in gebruik als tuin en/of landbouwgrond. Uit de kadastrale minuut uit 1827 blijkt dat ongeveer midden in het plangebied, tussen de panden aan de Bisschopsmolenstraat 10 en 14, een straatje lag (figuur 5). Dit straatje kwam uit op de weg naar Roosendaal. Ook is zichtbaar dat de Bisschopsmolenstraat destijds tot aan de weg naar Roosendaal (nabij de kerk) doorliep. De panden aan de Bisschopsmolenstraat 10 en 12 maakten tot de aanleg van de N58 in het begin van de jaren 60 deel uit van een huizenblok dat omgeven werd door de Bisschopsmolenstraat in het oosten, de weg naar Roosendaal in het noorden en het genoemde straatje in het zuiden. Tussen de panden aan de Bisschopsmolenstraat 12 en 14 is nog een rudiment van dit straatje zichtbaar. Ten zuiden van het genoemde straatje is op de kadastrale minuut uit 1827 een groot gebouw afgebeeld met de benaming 'schoolhuis'. Uit de vergelijking van de kadastrale minuut uit 1827 en (lucht-)foto's van het plangebied en omgeving met (lucht-)foto's van na de aanleg van de Rijksweg N58 (circa 1965), blijkt dat de stedenbouwkundige structuur van de oude kern van Etten onherstelbaar is aangetast. De Rijksweg is dwars door het historische centrum van het dorp Etten aangelegd (figuur 2; tussen kerk en kasteel).

3.3 Resultaten bouwhistorisch onderzoek en veldtoetsing

Rosendaalseweg 15

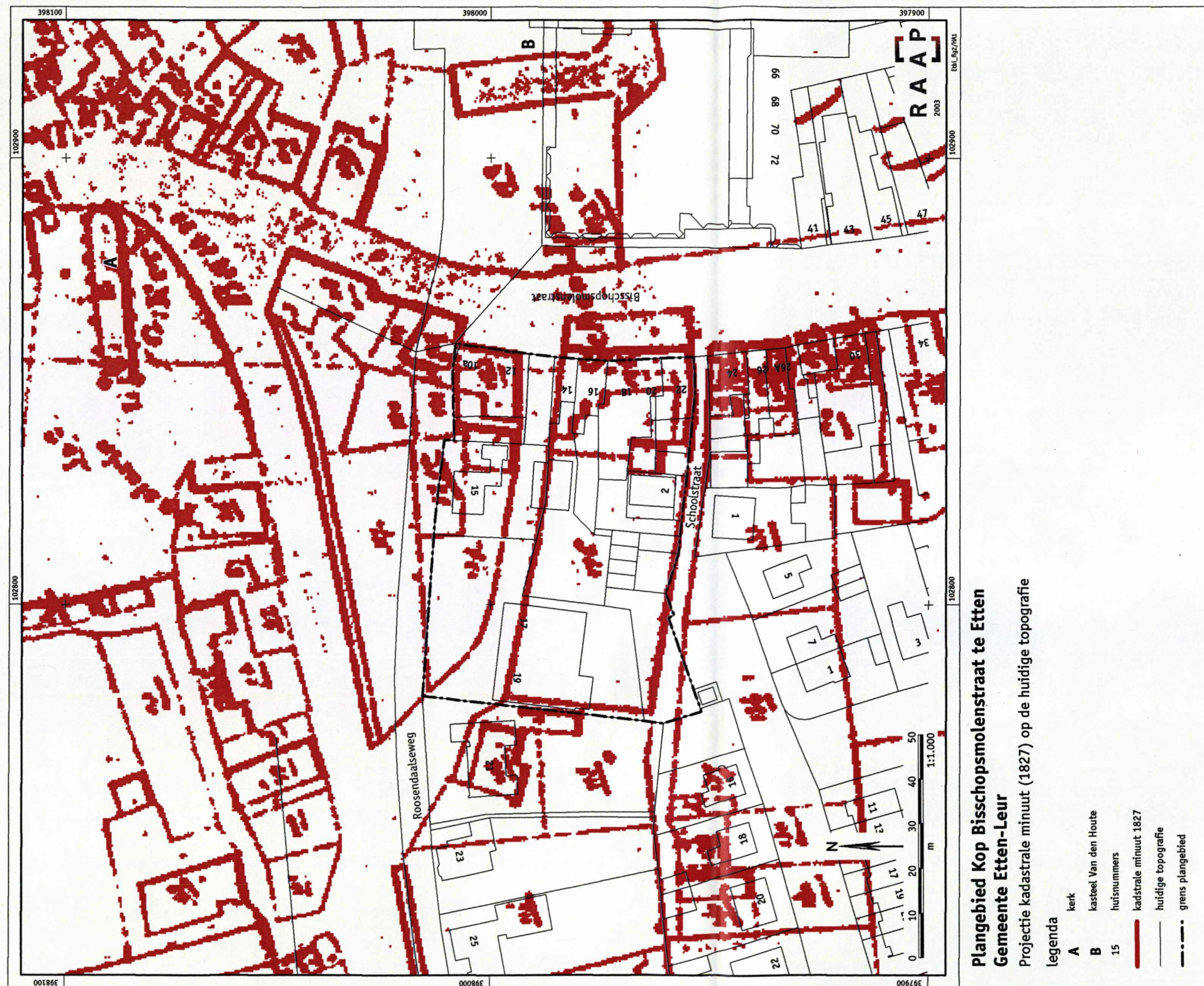
Dit huis werd nieuw gebouwd in 1956 en stond oorspronkelijk op de plaats van de latere Rijksweg, de N58. Toen het rond 1965 bij de aanleg van de weg moest wijken, werd het in zijn geheel verplaatst. De aangebouwde garage dateert uit 1970. Voor de verplaatsing had het huis een kleine kelder, diep 200 cm -Mv, maar of deze 'meeverhuisde' is onbekend. De funderingen zijn aangelegd op 85 cm -Mv.

Rosendaalseweg 17-19

Dit gebouw werd in 1953 gebouwd als houtzagerij. Het ronde betonnen dak is een zogenaamd 'fuseedak', opgebouwd uit ronde geprefabriceerde betonnen platen met als kern keramische flesvormige elementen. In 1960 was het in gebruik voor caravanhandel, later werd het een notariskantoor. De funderingen op de bouwtekening zijn van stampbeton en aangelegd op 80 cm -Mv. Het gebouw is niet onderkelderd.

Bisschopsmolenstraat 10

Het pand aan de Bisschopsmolenstraat 10 bestaat uit een hoog deel van twee bouwlagen en kap en een achterhuis van één bouwlaag, deels met een zadeldak, deels plat. Dit huis heeft zijn huidige voorkomen voor een belangrijk deel te danken aan een verbouwing in 1992, waarbij het huidige achterhuis vrijwel geheel nieuw werd gebouwd. In dat jaar vormde nummer 10 al een eenheid met 12 en was de begane grond van nummer 10 al geheel uitgebroken. Onder de witte verlaag die tegenwoordig op de bakstenen muren zit, lijkt het onderste deel van de rechter zijgevel nog te bestaan uit IJsselsteentjes. Het betreft waarschijnlijk het enige (nog zichtbare) restant van een ouder huis, uit de 18e of 19e eeuw.

Figuur 2. Projectie van een gedeelte van de kadastrale minuut uit 1827 op de huidige topografie.

Bouwsporen zijn in het muurwerk niet zichtbaar. De voorgevel van het huis dateert uit de jaren 30 van de 20e eeuw; het huis is later echter sterk verbouwd. Op een bouwtekening uit 1941 wordt de aanwezigheid van een houtloods vermeld. Deze houtloods is omstreeks 1965 afgebroken. Op deze plaats staat nu het pand Roosendaalseweg 15. Op een foto uit omstreeks 1956 is de loods nog zichtbaar. Op deze foto is ook te zien dat de loods achter het pand aan de Bisschopsmolenstraat 10 middels een 'buis' met de houtzagerij aan de Roosendaalseweg 17-19 verbonden was (figuur 3). Onder het pand bevindt zich geen kelder.

Bisschopsmolenstraat 12

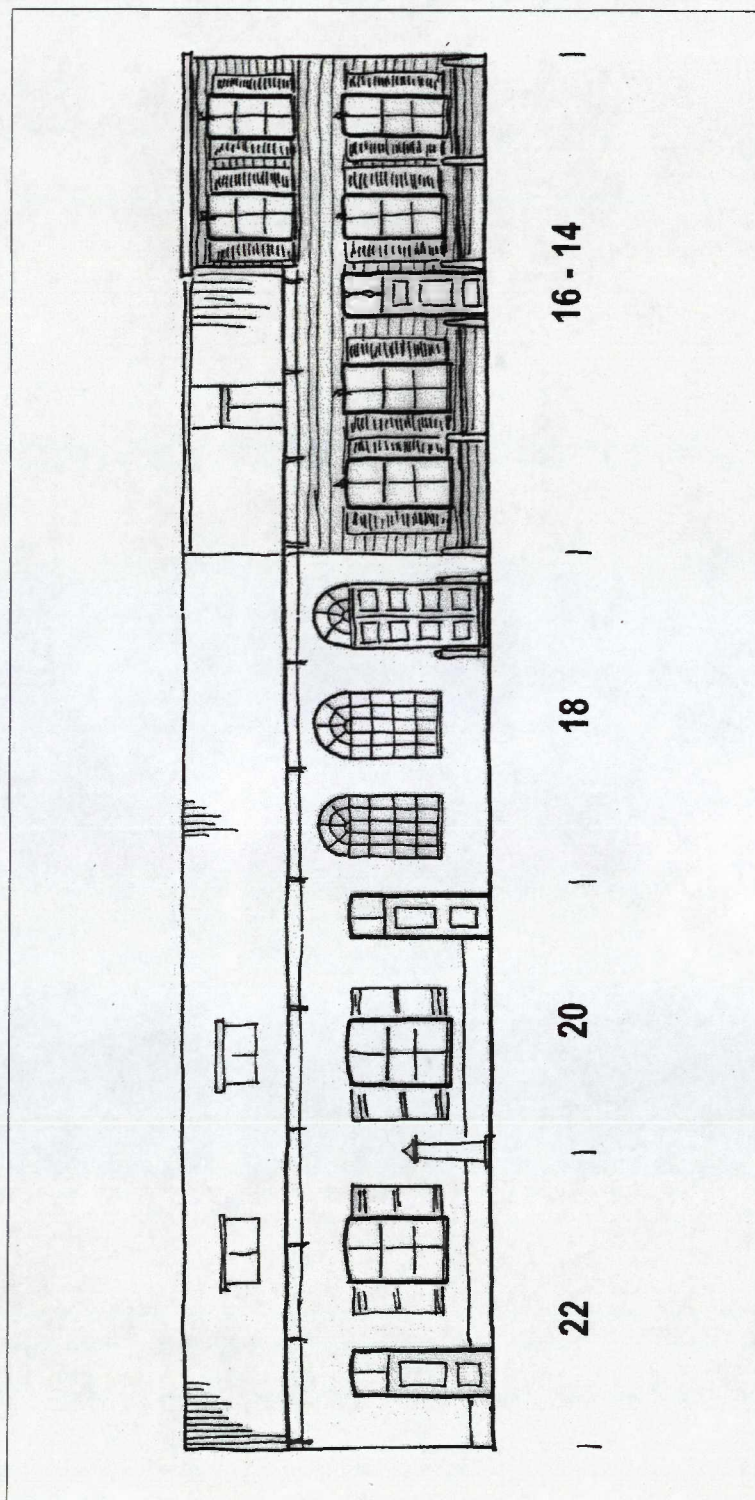
Dit pand vormt tegenwoordig een eenheid met Bisschopsmolenstraat 10. Het pand bestaat uit een deel van twee bouwlagen aan de straat en een deel van één bouwlaag aan de achterzijde. Beide bouwdelen zijn voorzien van een plat dak. In 1939 is het pand verbouwd tot fabriek en in 1940 vond er een uitbreiding van deze fabriek plaats. Het is onwaarschijnlijk dat er bij die verbouwingen oudere delen bewaard zijn gebleven. Het gebouw is niet onderkelderd. Wel bevond zich in het gebouw een bankkluis. Ten behoeve hiervan zal een diepe en/of zware fundering zijn aangebracht. Een deel van de funderingen is aangelegd op 125 cm -Mv.

Bisschopsmolenstraat 14 t/m 22

Op de kadastrale minuut uit 1827 is zichtbaar dat deze panden als één eigendom zijn ingetekend met als bijschrift 'Schoolhuis' (figuur 2). Uit alle informatie uit kadasterkaarten, bouwtekeningen en oude foto's blijkt echter dat het gaat om vier verschillende bestemmingen, die echter een duidelijke samenhang vertonen. Van zuid naar noord zijn dit het huis van de veldwachter (Bisschopsmolenstraat 22), van de chef-veldwachter (Bisschopsmolenstraat 20), de school (Bisschopsmolenstraat 18, later politiebureau) en het huis van de burgemeester (Bisschopsmolenstraat 14-16). Waarschijnlijk waren al deze huizen in het bezit van de gemeente en werden daarom door het kadaster als één eigendom opgevat en aangemerkt als Schoolhuis. Uit de eerste decennia van de 20e eeuw is een aantal foto's bewaard gebleven, die gecombineerd een goed beeld opleveren van hoe dit complex er destijds uitzag. Uit de reconstructie blijkt dat de huizen, ondanks kleine verschillen, zijn gebouwd in een vergelijkbare architectuur (figuur 4). Een bindend element zijn bijvoorbeeld de consoles die op de kroonlijsten van alle huizen zijn aangebracht, de witgepleisterde gevels, de zes-ruits vensters en de zonneblinden. Wat duidelijk verschilt is de dakvorm van veldwachterwoningen en school enerzijds, en de woning van de burgemeester anderzijds. Vormt het eerste één gebouw met zadeldak, het laatste heeft duidelijk een plat dak met een dakschild aan de voorzijde. Een tweede opmerkelijk verschil is de gevelafwerking van de burgemeesterswoning waar een blokpleister werd toegepast en de rijkere gestucte vensteromlijstingen. Van de burgemeesterswoning zelf is het enige element dat ruimtelijk duidelijk afwijkt de verdieping van de rechterhelft, het huidige object Bisschopsmolenstraat 14. De vormgeving van de vensters lijkt echter weer goed bij de rest van het huis te passen. Het zal een latere toevoeging zijn, waarbij de vormtaal van de bestaande vensters werd gekopieerd. De grootste verschillen bestaan tussen de burgemeesterswoning en de drie andere gebouwen (Bisschopsmolenstraat 18-22),

Figuur 3. Luchtfoto van het plangebied en omgeving omstreeks 1965 (Regionaal Archief West-Brabant in Zevenbergen).

Figuur 4. Reconstructie
van de panden
Bisschopsmolenstraat
14 t/m 22 omstreeks
1900.

gemarkeerd door een knik in de rooilijn tussen beide die nu nog goed herkenbaar is tussen de huizen Bisschopsmolenstraat 16 en 18 (figuur 2). De brede burgemeesterswoning had nog een extra accent door de stoep, afgebakend door met ijzeren staven verbonden stoeppalen. Ook de ingang van de school was gemarkeerd door twee stoeppalen. De architectuur van het geheel zal van rond 1860 dateren, hetgeen betekent dat sinds de situatie zoals afgebeeld op de kadastrale minuut uit 1827 (de vroege 19e eeuw), wellicht een complete herbouw of restyling van het complex heeft plaatsgevonden.

Van het oude gebouw zoals dat er rond 1900 stond, resten nu nog het bouwvolume van Bisschopsmolenstraat 18 en 20, waarvan ook de kroonlijst bewaard bleef en Bisschopsmolenstraat 14, het noordelijke deel van de voormalige burgemeesterswoning. Hier geeft de architectuur van de gevel nog een goed beeld van de oorspronkelijke situatie, zij het dat de vensterroeden zijn verdwenen. Naast de voorgevels kunnen nog drie elementen ouder dan circa 1860 worden genoemd: de zuidelijke zijgevel van Bisschopsmolenstraat 22, op de hoek met de schoolstraat, de noordelijke zijgevel van Bisschopsmolenstraat 14 op de hoek van een straatje en de achterbouw (met groot dak) van Bisschopsmolenstraat 18. De zuidgevel van Bisschopsmolenstraat 22 is opgebouwd uit IJsselsteentjes en laat nog twee ontlastingsbogen zien van nu verdwenen vensters. De ronde vorm van de bogen doet 17e-eeuws aan; een hoekoplossing met klezoren die in deze periode verwacht kan worden is echter nergens aangetroffen. Vast staat echter dat deze zijgevel ouder is dan de architectuur van de voorgevel uit omstreeks 1860. Dit geldt ook voor zijn tegenhanger, de noordelijke zijgevel van het pand Bisschopsmolenstraat 14, die ook uit IJsselsteentjes lijkt te zijn opgemetseld. Opvallende bouwsporen zijn niet zichtbaar; de muur is in een regelmatig kruisverband gemetseld. In het achterhuis van Bisschopsmolenstraat 18 zijn in de zijmuren hoge, dichtgezette vensters te zien, waaraan het voormalige klaslokaal herkenbaar is.

In de loop van de 20e eeuw viel het 'gemeentelijke complex' Bisschopsmolenstraat 14 t/m 22 uiteen in particuliere huizen. De school werd gesloten en de burgemeesterswoning gesplitst in twee huizen. De lotgevallen van de huizen sindsdien worden kort belicht.

Bisschopsmolenstraat 14

Op een oude prent uit het begin van de 20e eeuw is in de noordgevel, aan het straatje, een kelderlicht te zien (Van Esch, 1977). Dit kelderlicht duidt waarschijnlijk op de aanwezigheid van een (vermoedelijk kleine) kelder. De latere bouwtekening uit 1975 geeft hiervoor geen aanwijzingen. In 1949 werd dit deel verbouwd tot winkel en in 1975 werd aan de achterzijde een nieuw(e) douche/toilet gebouwd en de keuken iets verbreed. Er kwam een fundering van stampbeton op ongeveer 80 cm -Mv. Op het achtererf staan nog wat schuurtjes, ogenschijnlijk niet van hoge ouderdom.

Bisschopsmolenstraat 16

In 1959 was dit huis al afgesplitst van nummer 14. De splitsing van de huizen heeft geleid tot een merkwaardige indeling van de huizen. De oude voordeur hoort bij Bisschopsmolenstraat 16, de verdieping erboven bij Bisschopsmolenstraat 14. In 1959 werd het woonhuis verbouwd tot winkelwoonhuis en werd de oude voorgevel vervangen door de huidige. De indeling van het huis veranderde en er kwam een keukenaanbouw. Bij dit perceel behoort een schuurtje, dat tegen de garageboxen in de Schoolstraat is aangebouwd.

Bisschopsmolenstraat 18

In 1953 was in het voormalige schoolgebouw een boekbinderij gevestigd. De tekeningen maken de ruimtelijke structuur van het huis niet goed duidelijk, noch in relatie tot de historische situatie noch in relatie tot de huidige. In dat jaar werd aan de achterzijde iets verbouwd, wat acht jaar later weer werd gesloopt. In 1961 werd op de plaats van de oude achteraanbouw een grote boekbinderij van één bouwlaag gerealiseerd. Deze kreeg een fundering van stampbeton die 65 cm diep reikt, maar daaronder een grondverbetering tot wel 180 cm -Mv, althans volgens de tekeningen.

Bisschopsmolenstraat 20

In 1988 kreeg dit pand een nieuwe winkelpui met boogopeningen. Aan het interieur, dat al geheel uitgebroken was, veranderde niets.

Bisschopsmolenstraat 22

In 1984 kreeg dit huis een nieuwe achteraanbouw met een plat dak, waarbij twee oudere aanbouwjes werden geïncorporeerd. Het nieuwe muurwerk kreeg een fundering van beton, 60 cm breed en 80 cm -Mv. Achter op het erf stond een schuur met een zadeldak.

Schoolstraat 2

Dit is een transformatorhuisje dat gebouwd werd in 1948. Het is uitgevoerd in een verzorgde, traditionele baksteenarchitectuur met een schuin dak. Het laatste ongetwijfeld om het beter in zijn omgeving te laten passen.

Schoolstraat z.n.

Het betreft vier garageboxen. Bouwtekeningen werden in de diverse archieven niet aangetroffen.

3.4 Resultaten archeologisch onderzoek en veldtoetsing

Uit het plangebied zijn vooralsnog geen archeologische vondsten bekend. Uit de archeologische advieskaart voor het stedelijk gebied (Odé, 2000) en de archeologische advieskaart ten behoeve van de herinrichting van het centrum van Etten-Leur blijkt dat in het plangebied geen archeologische resten uit de Prehistorie en Romeinse tijd verwacht worden. De hoge vochtigheid van de bodem is er de oorzaak van geweest dat het in de Prehistorie en Romeinse tijd geen goede vestigingsplaats

is geweest. In het plangebied kunnen bewoningssporen (beerputten, waterputten, funderingen, grondsporen e.d.) vanaf de 13e eeuw, toen het gebied rondom de Banakker werd ontgonnen, verwacht worden. In het verleden hebben diverse archeologische onderzoeken plaatsgevonden naar de noordelijk van het plangebied gelegen kerk en kerkhof en het oostelijk van het plangebied gelegen kasteel Van den Houte (o.a. Dijkstra, 2001; Odé, 2000 en Oude Rengerink, 1999). In beide gevallen betreft het onderzoek naar de belangrijkste gebouwen van het dorp. Archeologische informatie over de structuur van het dorp en het dagelijks leven in de Late Middeleeuwen en Nieuwe tijd is nog nauwelijks voorhanden, met uitzondering van de opgraving aan de Markt in 1984 (Buckens & Moelands, 1984).

Tijdens de veldtoetsing zijn in het plangebied 12 boringen gezet (figuur 5 en bijlage 2). Er is geboord tot gemiddeld 128 cm -Mv. Maximaal is geboord tot 190 cm -Mv (boringen 7 en 9). In de boringen 1, 2, 3, 7 en 8 is een 'recente' verstoring van de bovengrond aangetroffen tot gemiddeld 33 cm -Mv. In de boringen 6, 10 en 12 is op respectievelijk 10, 100 en 70 cm -Mv op ondoordringbaar puin gestoten. Het ondoordringbare puin in de boringen 6 en 12 houdt waarschijnlijk verband met recente (weg-)verharding.

In alle boringen, met uitzondering van de boringen met ondoordringbaar puin, bestaat de natuurlijke ondergrond uit geelgrijs dekzand. Het dekzand is aangetroffen op gemiddeld 127 cm -Mv. De maximale diepte waarop het dekzand is aangetroffen, is 175 cm -Mv (in boring 7); de minimale diepte bedraagt 45 cm -Mv (in boring 11). Op het dekzand bevindt zich een over het algemeen donkerbruingrijze zandlaag van gemiddeld 108 cm dik, variërend van 45 cm in boring 11 tot 165 cm in boring 7. Deze laag kan gezien worden als het resultaat van plaggenophoging (cultuurdek of esdek) die vanaf de Middeleeuwen heeft plaatsgevonden. In het esdek is puin (baksteen en mortel), ovenslak, sintel, glas, plastic, metaal en aardewerk aangetroffen (bijlage 1). In alle boringen zijn brokjes puin aangetroffen tot op het natuurlijke dekzand. Het merendeel van de aangetroffen scherven dateert uit de Nieuwe tijd (na 1500). De oudste aardewerkscherf in het esdek is een steengoedscherf (Siegburg?) uit de Late Middeleeuwen. Op grond van dit materiaal kan de aanleg van het esdek mogelijk gedateerd worden vanaf de 14e of 15e eeuw. Dit betekent dat er vanaf die tijd afval op het terrein (de akker) is gestort. Op sommige plaatsen is onder het esdek een menglaag zichtbaar. Deze menglaag bevat zowel materiaal (zand) uit het esdek als materiaal uit het dekzand. De diepte waarop deze menglaag voorkomt varieert van 50 cm -Mv (boring 3) tot 115 cm -Mv (boring 7). Deze menglaag is aangetroffen in de boringen 1, 2, 3 en 4. Het archeologische materiaal in deze laag bestaat hoofdzakelijk uit aardewerk en puin. De oudste aardewerkscherven in deze menglaag dateren uit de Late Middeleeuwen en zijn aangetroffen in de boringen 1 en 3 (bijlage 1). Op grond van dit aardewerk kan het archeologische materiaal in de menglaag gedateerd worden vanaf de 13e of 14e eeuw. In boring 1 is in de menglaag een leisteenfragment aangetroffen. Het aardewerk in de menglaag kan zowel afkomstig zijn van vergraven archeologische sporen in het dekzand als uit het esdek.

In boring 8 is op 140 cm -Mv een 10 cm dikke veenlaag aangetroffen. Deze veenlaag ligt op het dekzand. Mogelijk is dit veenlaagje een restant van een oude verkavelingssloot.

Uit het booronderzoek blijkt dat de bodem van het plangebied, met name vanaf gemiddeld 80 cm -Mv, relatief gezien natter wordt.

4 Cultuurhistorische waardering van het plangebied

4.1 Bouwhistorische waardering

Voor de beoordeling van de bouwhistorische waarde van de gebouwen is gekeken naar de architectonische, stedenbouwkundige, geschiedkundige en wetenschappelijke waarde, alsmede de gaafheid en/of zeldzaamheid (figuur 5). De onderzochte gebouwen kunnen globaal in vier groepen worden verdeeld:

- het voormalige gemeentelijke gebouw met daarin ondergebracht de twee veldwachterswoningen, de school en de woning van de burgemeester (Bisschopsmolenstraat 14 t/m 22), in oorsprong waarschijnlijk laat 17e of vroeg 19e eeuw;
- Bisschopsmolenstraat 10-12, in oorsprong 18e of 19e eeuw;
- recente bebouwing van na de Tweede Wereldoorlog langs Schoolstraat en Roosendaalseweg;
- informele bebouwing in de vorm van schuurtjes en bijgebouwtjes op de achterterreinen.

De laatste twee groepen zijn in vrijwel geen enkel opzicht waardevol, in stedenbouwkundig noch in architectonisch opzicht. De eerste twee daarentegen bepalen in stedenbouwkundige zin mede de loop van de Bisschopsmolenstraat en geven daardoor mede vorm aan de historische structuur van Etten. Ook kunnen hier nog resten van gebouwen worden verwacht, ondergronds of verborgen in het interieur van de nog aanwezige panden. Door ingrijpende verbouwingen uit later tijd bleef aan de buitenzijde vrijwel niets bewaard dat uit het oogpunt van architectonische waarde, gaafheid of zeldzaamheid van belang is. Wél heeft het grote gebouw met de school en gemeentewoningen een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van Etten. Dit is echter vooral symbolisch en speelt geen herkenbare rol meer. De bestaande bebouwing heeft geen grote architectonische kwaliteiten, maar past qua schaal en maat goed in het historische straatbeeld. Mocht hier een schaalvergroting plaatsvinden, dan kan de relatie met de omringende historische bebouwing, met name het fraaie Bisschopsmolenstraat 24-26-26a, ernstig verstoord raken.

4.2 Archeologische waardering

Uit het bureauonderzoek en het verkennend booronderzoek blijkt dat het plangebied relatief laag ligt en mede daarom waarschijnlijk pas vanaf de Late Middeleeuwen (13e eeuw) bewoond werd (figuur 5). In het plangebied kunnen daarom bewoningsporen vanaf de 13e eeuw verwacht worden. Gedacht kan daarbij worden aan fun-

Plangebied Kop Bisschopsmolenstraat

Gemeente Etten-Leur

Cultuurhistorische verwachtingskaart en resultaten van het onderzoek

legenda

boringen

- zonder archeologische indicatoren
- met keramiekscherf
- met ondoordringbaar puin
- met veenlaag
- 12 boomnummer

historische elementen

- historisch stratenpatroon
- zone waarin bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen verwacht worden
- zone met bestaande, in oorsprong 18e-19e eeuwse bebouwing met daaronder mogelijk nog bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen
- zone met bestaande, in oorsprong laat 17e-begin 19e eeuwse bebouwing met daaronder mogelijk nog bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen

overig

- zone met mogelijke verstoring
- 18 huisnummer
- grens plangebied

Figuur 5. Cultuurhistorische verwachtingskaart en resultaten onderzoek.

deringen, waterputten, beerputten, sloten en grondsporen. Uit het booronderzoek blijkt dat zich in het plangebied mogelijk nog archeologische resten in de bodem bevinden. In boring 6 is mogelijk een oude fundering en in boring 8 waarschijnlijk het restant van een oude verkavelingssloot aangeboord. De boringen waarin op de grens van het esdek en het dekzand keramiekscherven zijn aangetroffen (boringen 1, 2, 3 en 4), duiden mogelijk op de aanwezigheid van archeologische sporen in het dekzand. Zij kunnen echter ook als afval uit het esdek afkomstig zijn. Met name onder de bebouwing aan de Bisschopsmolenstraat kunnen nog resten van historische bebouwing vanaf de Late Middeleeuwen verwacht worden. Daar een groot deel van het plangebied bebouwd is of is geweest, is met name de verstoringsgraad van de bodem van belang voor de gaafheid en waarde van de archeologische resten. Als verstoringen worden 20e- en 21e-eeuwse aantastingen van het bodemarchief aangemerkt. Hierbij kan gedacht worden aan diepe kelders, funderingen en diepe ingravingen. Uit de bestudering van de bouwdossiers met betrekking tot het plangebied blijkt dat nauwelijks informatie beschikbaar is omtrent de verstoring. Het blijkt dat vrijwel geen enkel gebouw, voorzover te achterhalen, onderkelderd is. Mogelijk bevindt zich onder het pand aan de Bisschopsmolenstraat 14 een kleine kelder uit de 19e eeuw. Grotere verstoringen van het bodemarchief betreffen waarschijnlijk het transformatorhuisje aan de Schoolstraat 2 en de in 1961 aangelegde achteraanbouw van het pand aan de Bisschopsmolenstraat 18. Ter plaatse van de achteraanbouw zou een grondverbetering tot 180 cm -Mv hebben plaatsgevonden. Ook bij de afbraak omstreeks 1965 van de schuur achter het pand Bisschopsmolenstraat 10, is de bodem mogelijk diep verstoord. Over het algemeen is de verwachting dat bodemverstoringen beperkt zijn gebleven tot de in het verleden aangelegde funderingen. In het plangebied variëren deze in diepte van 80 tot 125 cm -Mv. Zowel de kelder als de funderingen hebben slechts lokaal een verstoring van het bodemarchief veroorzaakt. Bovendien blijkt uit bouwhistorisch onderzoek dat de uit de laat 17e/18e eeuw daterende panden aan de Bisschopsmolenstraat, afgezien van aanbousels, weinig ingrijpende verbouwingen hebben ondergaan. Tijdens een opgraving in 1984, circa 200 m ten noorden van het plangebied, werden ter plaatse van de gesloopte panden aan de Markt 24 en 26 (Buckens & Moelands, 1984), ondanks bodemverstoringen uit het verleden en de sloop van de panden, toch nog funderingen, een waterput en grondsporen aangetroffen. De oudste vondsten dateerden uit de 14e eeuw.

Op basis van het onderhavige onderzoek worden daarom in het hele plangebied, afgezien van de grote verstoringslocaties, nog archeologische resten uit de Late Middeleeuwen verwacht. Deze archeologische resten bevatten mogelijk unieke informatie over de geschiedenis van Etten. De resten zijn kwetsbaar en over het algemeen slechts één keer te raadplegen. Het is daarom raadzaam om zorgvuldig met deze resten om te gaan. Op de archeologische advieskaart voor het stedelijk gebied van Etten-Leur (Odé, 2000) valt het plangebied daarom binnen de categorie 'historische bebouwingslocatie'.

5 Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

Uit het cultuurhistorisch onderzoek kan geconcludeerd worden dat in plangebied Kop Bisschopsmolenstraat te Etten-Leur nog goed geconserveerde archeologische resten daterend vanaf de Late Middeleeuwen te verwachten zijn. Deze resten zijn te verwachten vanaf circa 30 cm -Mv. Lokaal zullen de archeologische resten verstoord zijn. Over de omvang van verstoringen is weinig bekend. Door middel van nader archeologisch onderzoek zal hier inzicht in verkregen dienen te worden. Op basis van het bouwhistorisch onderzoek kan gesteld worden dat de panden aan de Bisschopsmolenstraat 10 en 12 in oorsprong mogelijk teruggaan tot de 18e of 19e eeuw. In de 20e eeuw hebben er enkele verbouwingen plaatsgevonden. De panden aan de Bisschopsmolenstraat t/m 22 dateren mogelijk in oorsprong uit de late 17e tot 19e eeuw. Ook hier hebben in de 20e eeuw enkele verbouwingen plaatsgevonden.

5.2 Aanbevelingen

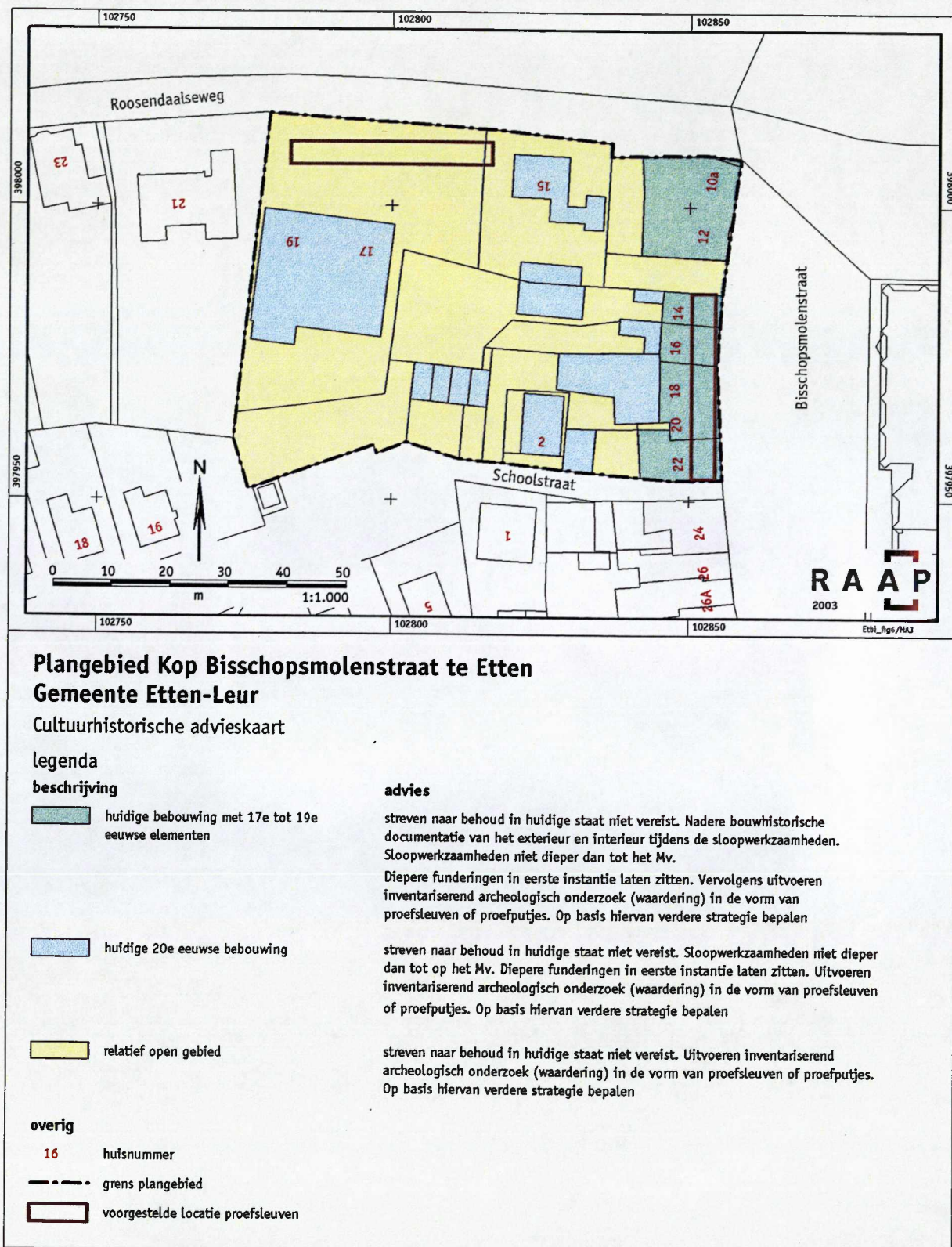
Gezien de aanleg van de N58, de bouw van het winkelcentrum aan de oostzijde van de Bisschopsmolenstraat in de jaren 60 en de recente stedenbouwkundige ontwikkelingen, waarbij het oude centrum van het dorp Etten (het zuidelijke deel) zijn historische structuur heeft verloren, is het streven naar behoud in de huidige staat niet vereist. In het plangebied kunnen zich nog belangrijke archeologische resten in de bodem bevinden die informatie verschaffen over de historie van het dorp. De huidige terreingesteldheid (bebouwd of onbebouwd) is bepalend voor het advies. Er zijn drie zones onderscheiden (figuur 6):

- huidige bebouwing met elementen uit de 17e en 19e eeuw;
- huidige bebouwing uit de 20e eeuw;
- relatief open gebied.

Huidige bebouwing met elementen uit de 17e en 19e eeuw

Deze zone betreft de panden aan de Bisschopsmolenstraat 10 t/m 22. Deze panden kunnen in oorsprong dateren uit de late 17e tot vroege 19e eeuw. De bebouwing heeft tegenwoordig geen grote architectonische kwaliteiten meer. Onder deze panden kunnen zich mogelijk nog bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen bevinden.

Voor deze zone geldt dat behoud in huidige staat niet vereist is. Aanbevolen wordt de voorgenomen sloop van de bestaande panden in fasen te laten plaatsvinden.

Figuur 6. Cultuurhistorische advieskaart.

In de eerste fase kunnen de opstallen en betonvloeren weggehaald worden. Hierbij moet getracht worden zo min mogelijk ingravingen in de bodem te verrichten. Dit betekent dat niet dieper dan tot het maaiveld mag worden gesloopt/gegraven. Eventueel dieper in de bodem aanwezige funderingen, kelders, heipalen en dergelijke dienen in eerste instantie te blijven zitten. Voorafgaand en tijdens de sloop dienen bouwhistorische waarnemingen verricht te worden aan zowel het exterieur als het interieur van de panden, teneinde nadere bouwhistorische informatie te verzamelen. Hiertoe dient in overleg met de aannemer/sloper ruimte gecreëerd te worden om bouwhistorische waarnemingen te verrichten zonder de voortgang van de werkzaamheden ernstig te belemmeren. De bouwhistoricus dient ten tijde van de sloopwerkzaamheden doorlopend aanwezig te zijn en de afspraken dienen bij voorkeur in de bestekken te worden vastgelegd.

Aansluitend aan de eerste fase van de sloop dient een inventariserend archeologisch onderzoek (waardering) in de vorm van een proefsleuf te worden uitgevoerd. Op figuur 6 is een voorstel met betrekking tot de ligging van deze proefsleuf opgenomen. Op basis van de resultaten van dat onderzoek kan een verdere strategie bepaald worden.

Afhankelijk van de aard en conserveringstoestand van de aangetroffen archeologische resten kan dan het volgende besloten worden:

- geen vervolgonderzoek noodzakelijk;
- inpassing/behoud van de aangetroffen archeologische waarden;
- archeologische begeleiding van eventueel toekomstige sloop- en graafwerkzaamheden;
- een uitgebreide, volledige archeologische opgraving van de aangetroffen resten.

Huidige bebouwing uit de 20e eeuw

Deze zone omvat de overige bebouwing in het plangebied. Het betreft in alle gevallen in oorsprong 20e eeuwse bebouwing. Onder deze panden kunnen zich mogelijk nog bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen bevinden.

Voor deze zone geldt dat behoud in huidige staat niet vereist is. Aanbevolen wordt de voorgenomen sloop van de bestaande panden in fasen te laten plaatsvinden. In de eerste fase kunnen de opstallen en betonvloeren weggehaald worden. Hierbij moet getracht worden zo min mogelijk ingravingen in de bodem te verrichten. Dit betekent dat niet dieper dan tot het maaiveld mag worden gesloopt/gegraven. Eventueel dieper in de bodem aanwezige funderingen, kelders, heipalen en dergelijke dienen in eerste instantie te blijven zitten. Aansluitend aan de eerste fase van de sloop dient een inventariserend archeologisch onderzoek (waardering) in de vorm van een proefsleuf te worden uitgevoerd. Op basis van de resultaten van dat onderzoek kan een verdere strategie bepaald worden.

Afhankelijk van de aard en conserveringstoestand van de aangetroffen archeologische resten kan dan het volgende besloten worden:

- geen vervolgonderzoek noodzakelijk;
- inpassing/behoud van de aangetroffen archeologische waarden;

- archeologische begeleiding van eventueel toekomstige sloop- en graafwerkzaamheden;
- een uitgebreide, volledige archeologische opgraving van de aangetroffen resten.

Relatief open gebied

In deze zone kunnen zich mogelijk nog bewoningssporen vanaf de Late Middeleeuwen bevinden.

Voor deze zone geldt dat behoud in huidige staat niet vereist is. Aanbevolen wordt om voorafgaand aan de nieuwbouw een inventariserend archeologisch onderzoek (waardering) in de vorm van een proefsleuf uit te voeren. Op basis van de resultaten van dit onderzoek kan een verdere strategie bepaald worden.

Afhankelijk van de aard en conserveringstoestand van de aangetroffen archeologische resten kan dan het volgende besloten worden:

- geen vervolgonderzoek noodzakelijk;
- inpassing/behoud van de aangetroffen archeologische waarden;
- archeologische begeleiding van eventueel toekomstige sloop- en graafwerkzaamheden;
- een uitgebreide, volledige archeologische opgraving van de aangetroffen resten.

5.3 Algemene opmerkingen

Op figuur 6 is een voorstel gedaan voor de aanleg van twee proefsleuven: één in de zone met huidige bebouwing met elementen uit de 17e en 19e eeuw en één in relatief open gebied. De verwachting is dat op basis van deze beide proefsleuven voldoende informatie verkregen wordt om het vervolgtraject te bepalen. Een proefsleuf in de zone van de huidige bebouwing uit de 20e eeuw kan daarom, in eerste instantie, achterwege blijven.

Archeologische begeleiding houdt in dat er in overleg met de aannemer ruimte wordt gecreëerd om archeologische waarnemingen te verrichten zonder de voortgang van de werkzaamheden ernstig te belemmeren. De archeoloog dient ten tijde van de graafwerkzaamheden doorlopend aanwezig te zijn en de afspraken dienen bij voorkeur in de bestekken te worden vastgelegd.

Met betrekking tot deze aanbevelingen dient contact opgenomen te worden met de provinciaal archeoloog van Noord-Brabant.

Literatuur

- Bles, B.J. & R. Visschers**, 1983. *Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Toelichting bij de herziene uitgave van Blad 50 West Tilburg*. Stichting voor Bodemkartering/Rijks Geologische Dienst, Wageningen/Haarlem.
- Bestens, C.J., e.a.**, 1997. *Een aalscholver boven Zwermmlaken: de straatnamen van Etten*. Heemkundige kring Jan Uten Houten, Etten-Leur.
- Buckens, T. & L. Moelands**, 1984. Opgravingen aan de Markt: opgravingen bij de Moeierboom. *d'Hûskes* 10 (jaargang 5).
- Buckens, T.**, 1988. Kasteel Uten Houte, kastelen in Etten-Leur 3. *d'Hûskes* 16 (jaargang 9).
- Dijkstra, J.**, 2001. Etten-Leur Roosendaalseweg. *ADC Rapport 74*. Archeologisch Diensten Centrum, Bunschoten.
- Esch, J. van**, 1977. *Etten-Leur in oude ansichten, deel 2*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.
- Kalf, J.**, 1912. *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel 1: De provincie Noord-Brabant eerste stuk: De voormalige Baronie van Breda*. Oosthoek, Utrecht.
- Lange, G.W. de & J.A.M. ten Cate**, 1981. *Geomorfologische kaart van Nederland, Schaal 1: 50.000. Kaartblad 50 Tilburg*. Stichting voor Bodemkartering/Rijks Geologische Dienst, Wageningen/Haarlem.
- Leenders, K.A.H.W.**, 1980. Etten en de turf. *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda De Oranjeboom* deel XXXII-XXXIII.
- Merkelbach van Enkhuizen, L.**, 1946a. De oudste geschiedenis der parochie en de lotgevallen der oude dorpskerk van Etten. *Jaarboek de Ghulden Roos* 6: 157-167.
- Merkelbach van Enkhuizen, L.**, 1946b. Rond een uitbreidingsplan. *Jaarboek de Ghulden Roos* 6: 168-173.
- Nagelkerke, J. & C.J. Bestens**, 1994. Praesim ut prosim: 250 jaar Bisschopsmolen 1744-1994. *d'Hûskes* 25 (jaargang 15).
- Odé, O.**, 2000. Gemeente Etten-Leur: archeologische beleidsadvieskaart voor het landelijk en stedelijk gebied. *RAAP-rapport 574*. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Oude Rengerink, J.A.M.**, 1999. Herinrichting Centrum Etten-Leur: verkennend en waarderend archeologisch onderzoek. *RAAP-rapport 429*. Stichting RAAP, Amsterdam.
- Provincie Noord-Brabant**, 2000. *Kookboek cultuurhistorie; kwaliteit als grondslag. Cultuurhistorische waardenkaart Noord-Brabant*. Provincie Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch.

- ROB**, 2001. *Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden (IKAW) 2e generatie. Globale Archeologische Kaart van het continentale Plat. Archeologische Monumentenkaart*. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (cd-rom).
- ROBAS Producties**, 1989. *Historische Atlas Noord-Brabant, Chromotopografische Kaart des Rijks, schaal 1:25.000*. ROBAS Producties, Den Ilp.
- Wolters-Noordhoff Atlasproducties**, 1990. *Grote Historische Atlas van Nederland, schaal 1:50.000. Deel 4: Zuid-Nederland 1838-1857*. Wolters-Noordhoff Atlasproducties, Groningen.

Gebruikte afkortingen

ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem
CAA	Centraal Archeologisch Advies
CMA	Centraal Monumenten Archief
IKAW	Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden
-Mv	beneden maaiveld
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

- Figuur 1.** De ligging van het plangebied (gearceerd); inzet: ligging in Nederland (ster).
- Figuur 2.** Projectie van een gedeelte van de kadastrale minuut uit 1827 op de huidige topografie.
- Figuur 3.** Luchtfoto van het plangebied en omgeving omstreeks 1965 (Regionaal Archief West-Brabant in Zevenbergen).
- Figuur 4.** Reconstructie van de panden Bisschopsmolenstraat 14 t/m 22 omstreeks 1900.
- Figuur 5.** Cultuurhistorische verwachtingskaart en resultaten onderzoek.
- Figuur 6.** Cultuurhistorische advieskaart.

Tabel 1. Archeologische tijdschaal.

Bijlage 1. Vondstenlijst.

Bijlage 2. Profielen van de boringen.

Verklarende woordenlijst

dekzand	Fijnzandige afzettingen die onder periglaciale omstandigheden voornamelijk door windwerking ontstaan zijn; de dekzanden van het Weichselien vormen in grote delen van Nederland een 'dek' (Saalien: Formatie van Eindhoven; Weichselien: Formatie van Twente).
enkeerdgronden	Dikke eerdgrond (= laag met donkere, min of meer rulle grond, met organische en anorganische bestanddelen) ontwikkeld op zandgrond onder invloed van de mens; worden ook wel essen genoemd.
es	Oud verhoogd bouwland, ontstaan door ophoging ten behoeve van bemesting. Voor de bemesting werden plaggen of met zand vermengde potstalmest opgebracht. In geval van een es is de opgebrachte laag ten minste 50 cm dik. De term es is gangbaar in Noord- en Oost-Nederland. In Midden-Nederland wordt gesproken van enk of eng en in Zuid-Nederland van akker of veld.
Pleistoceen	Geologisch tijdvak dat ca. 2,3 miljoen jaar geleden begon. Gedurende deze periode waren er sterke klimaatwisselingen van gematigd warm tot zeer koud (de vier bekende IJstijden). Na de laatste IJstijd begint het Holoceen (ca. 8800 voor Chr.).
potstal	Uitgediepte veestal.
prehistorie	Dat deel van de geschiedenis waarvan geen geschreven bronnen bewaard zijn gebleven.
Weichselien	Geologische periode (laatste ijstijd, waarin het landijs Nederland niet bereikte), ca. 120.000-10.000 jaar geleden.

Bijlage 1: Vondstenlijst

Boring 1:

90 cm -Mv

1 scherf steengoed, Siegburg (LMEB-NTA)

110-130 cm -Mv

1 scherf roodbakkend geglazuurd aardewerk (NTA-NTC)

1 pootje roodbakkend geglazuurd aardewerk (LMEB-NTB)

Boring 2:

80 cm -Mv

1 scherf roodbakkend geglazuurd aardewerk (NTA-NTC);
niet bemonsterd

90-110 cm -Mv

2 scherven roodbakkend geglazuurd aardewerk, bord?
(NTA-NTC)

Boring 3:

105-110 cm -Mv

1 scherf grijsbakkend aardewerk? (LMEA-NTA)

Boring 5:

40 cm -Mv

1 scherf porselein (NTB-NTC); niet bemonsterd

65 cm -Mv

1 scherf roodbakkend geglazuurd aardewerk (NTA-NTC);
niet bemonsterd

Boring 9:

70 cm -Mv

1 scherf roodbakkend geglazuurd aardewerk (NTA-NTC);
niet bemonsterd

[illegible]

